

Makale Gönderim Tarihi: 29.04.2019

Makale Kabul Tarihi: 29.07.2019

CÎYÊ FONETÎK, FONOLOJÎ Û GRAMERA DEVOKA XERZAN DI NAV DEVOKÊN KURMANCÎ Û DÎYALEKTÊN KURDÎ DA

Ayhan YILDIZ*

KURTE

Hudûdên devoka herêma Xerzan, ji hudûdê bajarê Bidlîsê dest pê dîke, heta hudûdê Mûş, Dîyarbekir, Sêrt, Batman û Mêrdînê dewam dîke û digihêje heta sinorê devoka Torî ku di nav sinorên Mêrdînê da cih digire. Devoka Xerzan, di dirêjahîya domahîya dîrokê da neçar maye ku di bin desthilatdariya dewletên curbicur da bimêne. Her çiqas zemanê berê li herêma Xerzan nufûsa ermenîyan jî hebûye, bes îro tenê şênîyên ku bi erebî, kurmancîya jor û kirmanckî/zazakî/dimbilkî dipeyivin li vir dijîn. Zemanê ku ermenî li vir hebûn, dinî Îsewîyan jî hebûye; lêbelê îro tenê muntêsîbên dinê Îslamê ku li ser mezhebê Sunnî-Şafîî ne li vir dijîn. Di vê xebatê da taybetmendiyên devoka Xerzan û dîyaleketa kurmancîya jêrîn û devokên din ên kurmancî yên mîna devoka Torê, Mêrdîn, Dîyarbekir û Serhedê digel hev hatine berawirdkirin. Li ser bingehe hewl hatîye dayîn ku tesbîta karakterên hevbeş ên devoka Xerzan û dîyalektên din, digel ên kurmancîya jêrîn bihê kirin.

Bêjeyên Sereke: Herêma Xerzan, Fonetîk, Fonolojî, Devok, Dîyalekt, Kurmancî

* Ögr. Gör. (Pey. Fêr.) Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. ayhanmeretowar21@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8763-4182

**Garzan Ağzının Fonetik, Biçimbilim ve Dil Bilgisinin
Kurmançî Lehçesinin Ağzlarında ve Kürtçenin
Lehçeleri Arasındaki Yeri**

ÖZET

Garzan ağzı sınırları Bitlis ili sınırından başlar, Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman ve Mardin sınırlarına kadar devam eder. Mardin bölgesinde yer alan Tori bölgesine kadar genişleyen Garzan ağzı, tarih boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır. Garzan bölgesi, önceleri Ermeniceyi konuşan nüfusu olmasına rağmen, günümüzde Arapça ve Yukarı Kurmançî ile Kırmanckî/Zazakî konuşan bir nüfusa sahiptir. Ermenilerin burada yaşadığı dönemlerde Hıristiyanlık dini de burada yaygın olmuştur da, bugün sadece İslam dini ve Sünnî-Şafî mezheb müntesipleri burada yaşamaktadır. Bu çalışmada Garzan ağzının özellikleri, nasilki Aşağı Kurmançî lehçesiyle karşılaştırılmış, Kurmançî'nin Tor, Mardin, Diyarbakır ve Serhad ağzlarıyla da karşılaştırılmıştır ve ortak olan karakterlerinin tespit edilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Garzan Bölgesi, Fonetik, Fonoloji, Ağız, Lehçe, Kurmançî

***The Place of Phonetic, Morphology and Grammar of
Garzan Sub-dialect Among Other Sub-Dialects of
Kurdmançî Dialect and Other Dialects of Kurdish***

ABSTRACT

The borders of Garzan sub-dialect start from Bitlis province and reaches to the borders of Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman and Mardin provinces. Garzan sub-dialect that reaches to Tori area of Mardin province has been under the sovereignty of different states through the history. Though there have been Armenian speaking community in the Garzan area in the past, there are only Arabic, Upper Kurmançî, and Kırmanckî/Zazakî speaking communities at the present. In the times that Armenian were dwelled, Christianity were common in the Garzan area, however, today there are only believers of Sunnah-Shafî sect of Islam live there. In this study we compare the features of Garzan sub-dialect with Kurmançî dialect as well as with the Tor, Mardin, Diyarbakır and Serhad sub-dialects of this dialect.

Key Words: Garzan area, Phonetics, Phonology, Sub-Dialect, Dialect, Kurmançî

Destpêk

Herêma Xerzan, bi taybetiyên xwe yên devokî ji devokên din ên dîyalekta kurmançî cîya dibe. Ev rewşa wê ya cîyawaz, helbet, bi rabirdûya wê ya sîyasî û dîrokî ve têkildar e. Ji ber ku kurmançî û erebî li vê herêmê, bi taybetî jî li navend û gundên derdora qezaya Sasonê û Hezoyê di nav hev da dijîn, bivê nevé karîgerîya vê pevrebûnê teyîsiye ser vê devokê. Berî ku em dest bi taybetmendiyên devokê bikin, em pêşî dest bi dîroka wê ya sîyasî bikin, li gor qenata me dê çêtir be.

Herêma Xerzan ku ji gelên cîya cîya û ji dewlet û dînen cîya cîya ra malovanî kirîye, çawa ku ketîye bin karîgerîya van çand û şaristanîyan, wisa jî helbet ji hêla zimanên wan ve jî reng û rû girtîye. Dibe ku fonetîka vê devokê, ketibe bin bandora fonetîka van zimanan. Meriv bi hêsanî dikare dîyar bike, çawa ku fonetîka hemû devokên bakur ketine bin tesîra fonetîka zimanê tirkî, helbet zimanê erebî ku li vê herêmê aktîf e, dibe ku karîgerî li fonetîka wê kiribe.

Çawa ku fonetîka kurmancî di devoka herêma Xerzan da diguhere, zayenda bêjeyên navdêr jî bi temamî ji hemû devokên din ên kurmancî cîya bûye, hema mîna kurdîya babanî zayenda hemû cure bêjeyên navdêr bûye wekî hev. Bêjeyên mîna “dayk”, “xwişk” û “met” ku zayenda wan makî ye, di devoka kurmancîya Xerzan da gişt bi awayê nêrî dikevin îzafeyan.

Cihderka dengdêra “a”yê di devoka Xerzan da ji aliyê fonetîkê ve bi temamî dişibe kurdîya babanî/naverast. Axiverên vê devokê, tîpên xwe yên nedengdêr, mîna nedengdêrên kurmancîya jêrîn bi awayekî çist û çeleng bi lêv dikin. Kurmancîya Xerzan ji aliyê fonetîka dengdêrên xwe ve çawa ku dişibe devoka Torê, bi pareke pirtir dişibe fonetîka kurmancîya xwarê/jêrîn.

Rêbaza Lêkolînê

Devoka Xerzan ku bi awayekî balkêş dişibe dîyalekta kurmancîya jêrîn û di nav hemû devokên din ên kurmancîya jorîn da xwedî cîyekî xweser e, bi çî awayî ketîye vê rewşê, kengê bi zayenda navan ji devokên din ên kurmancî veqetîyaye, ji ber çî sedemê dişibe dîyalekta kurmancîya jêrîn, hêjayî lêkolînê bû. Bi qasî ku pê hisîyame, li ser vê devokê xebateke zimannasî nehatîye kirin. Ji ber vê çendê armanca min bi vê lêkolînê ew e ku bi qasî taqeta xwe hîn bibim bê ka ev devok xwedan çî taybetîyan e, bi çî awayî teşe girtîye û heta roja me berdewam kirîye.

Agahîyên derbareyê fonetîk, teşenasî, gramer û sentaksa devoka Xerzan ku di vê gotarê da behsa wan hatiye kirin, ji wan daneyên xebata qadî ku min bi xwe berhev kirine, peyda bûne. Digel ku ez şênîyekî vê herêma devoka navbangî me jî, dîsa min dengê axiverên vê devokê qeyd kirine û a niha qeydên wan li ber destê min mewcûd in.

Di vê xebatê da min ji rêbazên zimanî yên zanistî, ne rêbaza dîyakronîk; bes rêbaza senkronîk bingeh girt. Çawa ku Bingöl (2017: 90) amaje pê dike, ji bo rêbaza dîyakronîk, pêdivî bi metnên qedîm ên berê hebû. Çî heye ku tu deqeke/metneke nivîskî ya berê bi destê min neket. Ji lew ra taybetmendiyên devoka Xerzan ku min hewl da tesbîta wan bikim û bi devok û dîyalektan ra berawird bikim, tenê yên xasî bi axaftina roja me ne.

1. PÊNASEYÊN BÊJEYÊN TAYBET ÊN HERÊMA XERZAN

1.1. Bêjeya “Xerzan”

Koka bêjeya *Xerzan*, li gor qenaeta min ji غرز an ji غرض “xerz” ango “gherz” tê. Digel ku di zimanê erebî da bêjeya غرض “xerez” heye û wateya wê “qesd” e û ev her du bêje dişibin hev jî, ji çavkanîyên dîrokî dîyar dibe ku guhertoyeke wê ya din jî heye. Li gor M. E. Zekî, têkilîya bêjeya *Xerzan* û *Erzen* digel hev heye (1945, بگ: 369). Li gor komisyona akademisyenên Universîteya Atatürk a Erzurumê qeyd kirîye jî, têkilîya vê bêjeyê, bi bêjeya “erzen” ra heye: “Di pey sedsala 4an da, li ser parvekirina herêma Erzen, Pers û Bizansî ketine şer û herban. Ev şer, heta dawîya sedsala 5an domîyane. Di vê serdemê da

Bîzansîyan, ji bo parastin û berterefkirina êrişên li sêkoşeya Sason, Hezo û Bedlîsê, gelek keleh ava kirine (Komisyon, 2011). Keleha bi navê *Rebetê* li gundê Yanikkayayê/Smayilkayê dimêne. Ev dever, 18 km. dûrî navçeya Kozluk/Hezoyê ye û li bakurê wê ye.”

1.2. Bêjeya “Hezo”

Kurmancên vê deverê, bêjeya “Hezo”yê bi awayê herfa ح ya erebî û ز (zeyna)ya erebî bi lêv dikin: حزو. Heger em li bêjeya قاضي ya erebî binihêrin, em dê bibînin ku gelê tirk vê bêjeyê bi awayê “kadî”; kurmanc bi awayê “qazî” bi lêv dikin. Nexwe kurmanc, herfa ض ya erebî, bi awayê “z”yê bi lêv dikin. Dibe ku ev bêjeya حمض (Hezo)yê jî wisa be. Dibe ku ev bêje, ji عزو ya erebî jî hatibe û dibe ku herfa و “û” veguherîbe herfa “o”yê.

Navê navçeya *Hezro* ku li ser Dîyarbekirê ye jî bi fonetîka xwe dişibe navê Hezoyê. Bêjeya *Hezro*, ji zimanê erebî tê û awayê wê ye *حضر* ye. Wateya wê, keskî ye. Wisa dîyar e ku ev herfa و veguherîye herfa “o”yê. Navên mîna Zoqê û Zoqeydê jî li hêla Gurdîlan hene.

2. Hudûdê Cografiyê Herêma Xerzan

Pîvherêma navçeyê, 1101 kîlometrekare ye. 69 gund û 115 mezra li ser wê ne. Di navenda wê da 25 tax hene. Ji ber ku wekî deriyekî Rojava di navbera Rojhilat û Serhedê cîyê xwe digire, di dîrokê da behsa wê bi berfirehî hatîye kirin. Herêma Xerzan wekî cografya, ji aliyê şaroşkeyan/navçeyan ve ji hêla başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dîke tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hewêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo (Kozluk)ê dest pê dîke diçe digihîje heta navçeya Sasonê. Hudûdê herêmê, bi çemê Batmanê ku di navbera sînorê Dîyarbekir/Amid û Batmanê da diherike bi dawî dibe. Li hêla Bidlîs û Sêrtê jî çemê ku ji Bidlîsê tê diherike hêla başûr, bûye sînorê herêmê. Ji bakur ve çîyayê Mereto û Helqîs û Kopê, wekî sînorên siruştî yên herêmê tên zanîn.

Li gelîyê Xerzan, xiravabajerek heye ku wekî şehrekî kaviil, a niha jî li ber çavan e û lêkolînên arkeolojîk li ser wê hatine kirin. Van çavkanîyên ha, ev der wekî *şehrekî entîke* bi nav kirîye û vê agahîyê li ser wî didin. Li mezraya Yeşilyurta ku li ser gundê Oyuktaşê ya navçeya Hezoyê ye, li ber qeraxê Çemê Xerzan e, lêkolînên ser-rûyê erdê hatine kirin, kaviilên vî şehre entîke derketine holê. Îca gundikê Yeşilyurt, li ser xerabeyên Erzenê hatîye avakirin. Lewre ev gundikê Yeşilyurt, di meha çîle ya 2008an da li gor Qanûna Parastina Hebûnên Çandî û Siruştî, ya bi hejmara 2863yan, wekî qada sît hatîye îlankirin. Ji Mîrektîyên tirk, Dilmaçoğullarıyan, şehre Erzen, ji xwe ra kirîye payitext. Piştî Şerê Melazgirê, begên din ên tirk, bi ser Enedolê ve cerd kirine û di pey fethên serkeftî da, Selçûkîyan, Erzen û derdora wê, weke tîmar daye Mehmet Begê Dilmaçoğlu. Wî jî, sala 1085an, li vê herêmê begîtiya xwe damezirandîye. Dilmaçoğullarıyan di dîrokê da wisan zêde deng venadebe jî, wan ev erd, maweyeke dirêj di bin

hîmayeya xwe da girtine. Akkoyunîyan, sala 1395an, ev begîtî bi temamî xerab kirîye. Erzen, di çavkanîyan de, ji payitextên herî mezin ên Serdema Navîn hatîye hesibandin. Di hîyama nîveka sedsala 13an de, cografyagerê navdar ê Îslamî, Îbn Şeddad, ev şehr zîyaret kirîye û dîtinên xwe wiha dîyar kirîye: “Li cîyekî berfireh ava bûye, xan û medreseyên wî hene, mufferreh e. Bi 32 bircan dormedorkirî ye.” Bi xebatên zanistî derketîye holê ku Erzen, a Îslamê ye. Erzena Îslamî, di Serdema Navîn de, yek ji wan şehrên girîng ên mîna Dîyarbekir, Mêrdîn û Heskîfê ye. Hetta tê dîyarkirin ku wê serdemê, Erzen ji hêla qada xwe ya bicihbûnê ve, ji şehrê Dîyarbekirê mezintir bûye (Komîsyon, 2011: 53-54). Wekî din, hin agahiyên ku li ser şehrê Erzenê hatine tomarkirin radigihênin ku kaviên şehrê Erzena Entîke, li gundê Yunuslara ku li ser nevçeya Misircê (Kurtalana) Sêrtê ye hene; îca ev kaviên ku li hêla gundê Hezoya Batmanê ne, beşa wî ya havîngehî ne.¹

2.1. Hudûdê Cografî yê Devoka Xerzan

Herêma Xerzan digel ku wekî cografya, ji aliyê şaroşkeyan/navçeyan ve ji hêla başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dike ber bi bakur ve tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hewêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo/Kozlukê dest pê dike ber bi rojava ve diçe digihêje heta navçeya Sasonê jî, ji hêla “Devoka Xerzan” ve di nav sînorên van şaroşkeyan da li cîyekî lokal bi sînor dibe. Şaroşkeya Qubînê, bi devoka gund û eşîrên nav hudûdê xwe, bi temamî ji devoka Hezo, Misirc, Hewêl û Sasonê cîya ye. Navenda navçeya Hezo, Misirc, Hewêl û Sasonê di nav sînorên vê devokê da ye; lêbelê navenda navçeya Qubînê, ji ber ku ji eşîrên mîna Reşkotan û Elikan pêk tê, ne di nav sînorên devoka Xerzan da ye. Digel vê jî, qismekî mezin ji şênîyên vê navçeyê, piştî salên 1980yî ji hêla çîyayên Hezoyê hatine li vir bi cih bûne û bi devoka Xerzan dipeyivin.

Çawa ku navenda navçeyên mîna Hezo, Sason, Misirc û Hewêlê, hema hema bi temamî di bin karîgerîya kurmancîya Xerzan da ne, çend gundên nêzî navenda van navçeyan jî bi temamî di bin tesîra vê devokê da ne. Sînorê wan gundên nêzî navenda Sason û Hezoyê ku bi devoka Xerzanîyê dipeyivin, ji 40 km.yan nabihure.

Gundên mîna Timoq, Daragûzê, Mangîk, Bariştirm, Melkîşa û Dêrayê ku li hêla rojavayê Hezo dimênin, bi devoka Hezoyê dipeyivin; bes ji sînorên van gundan pê ve gundên mîna Baqînê, Kenik, Xoxê, Mexsûdikê, Qawecî, şaroşkeya Kanîyahenê, Kanîkê, Selîvê, Zîlîya, Dêle, Hiskûtê û Şelmo ku wekî gundên eşîra Bekiran tînan zanîn, bi kurmancîyeke wisa dipeyivin ku ji hêla devokê ve bi tu awayî naşibe devoka Xerzan.

¹ Ji bo agahiyên berfireh bnr. <http://www.haberpen.com/antik-kent-iki-arada-bir-derede-kaldi-haberi/> 02.03.2015.

Li hêla navçeya Sasonê jî gundên nêzî navenda wê ne tê da, ew gundên ku li hêla herêma Xerzan dikevin û bi qasî 10 km.yan nêzî vê navçeyê jî dîsa bi devoka Xerzan napeyivin. Gundê Kanîyanavo, Kanîyaberê, Cewzîkê, Holê, Rebetê, Baqînê, Smaîlka, Kifîfê û Teraş ku dîsa bi qasî 20-30 km.yî nêzî Sasonê ne, bi temamî bi kurmancîyeke derveyî devoka Xerzan dipeyivin.

3. EŞÎRÊN HERÊMA XERZAN

Eşîra Bekiran, ji gundê Qawecî (Kahveci) ku li rojavayê başûr ê Hezoyê dikeve dest pê dike tê heta nehîyaya Kanîyahenê (Bekirhan), gundê Melkîşa, Şelmo, Xoxê/Sûcê, Baqînê, Smaîlka (Yanikkaya), Kanîyaberê, Rebetê, Dehlikê, Kifîfê, Holê û Cewzîkê. Li hêla başûrê Hezoyê ku ber bi Batmanê ve diçe, eşîra Reşkotan heye. Li milê rojhilatê Hezoyê ku ber bi Weyselqeranî û Hewêl (Baykan)ê ve diçe, eşîra Etmankan heye. Li hêla bakur, di navbera Hezo û Sasonê da, di nav çiyayên bakurê Herêma Xerzan da, eşîrên erêb ên mîna Şîgo, Bidrî, Celalî, Dêrxanî, Kendo, Şero û Şêxan hene; ji eşîrên kurdan jî eşîra Xîyan, Tîmoq, Kurrî/Xerzî û Bozikan hene (Naîma, 2018).

4. RABIRDÛYA DÎROKÎ YA SÎYASÎ Û MÎREKTÎYÊN HERÊMA XERZAN

Çawa ku Mîrektîya Xerzan hebûye, mîrên cîranên wî yê mîna Mîrektîya Sasonê, Mîrektîya Heskîfê û Mîrektîya Meyafariqînê jî hebûne. Çi heye ku di nav Mîrektîya Xerzan da tenê Mîrnişîna Hezo û Mîrnişîna Sasonê hene. Jixwe kurmancîya van her du deveran mîna hev e. Ji bo ku meriv bikaribe li ser devoka herêma Xerzan bigihêje encameke baş, helbet pêdivî bi ronkirina rabirdûya wê ya dîrokî heye. Ji lew ra li vir, me cih da vê binbeşê.

4.1. Mîrektîya Hezo

Ji ber ku di cografyayeke krîtîk û girîng da ava bûye, ev der tûşî gelek destguherînan bûye û heta serdema desthilatdarîya îslamî negihaştîye îstîqrarê. her çiqas di serdema îslamê da carina ketibe bin desthilatdarîya bîzansîyan jî, bi giştî di destê rêveberên muslim da maye. çawa ku di serdema xelîfe umer da devera cezîre ketîye bin desthilatdarîya sîyasî ya îslamî, êdî di serdema hz. usman û hz. elî da jî di destê musliman da maye. xelîfe umer (634-644), sala 17yê koçî, se'd bin ebî weqqas û 'îyaz b. xenem wekî fermandarên artêşê şand ser cezîreyê. herêm, ji ber ku di navbera çemê dicle û çemê firatê da cih digire, bi vê bêjeya "cezîre"yê hatiye binavkirin. ev dever, di nav xwe da dabeşî du herêman bûye: dîyarê misir û dîyarê bekir. li ber ava çemê dicle û firatê gelek beled û keleh ava bûne û wê serdemê di bin destê bîzansîyan da bûne. herêma dîyarê bekir, ji herranê heta ruha, reqqe, re'su'l-'eyn, nuseybîn, sincar, xabûr, mardîn, amid, meyafariqîn, mûsul û yê din pêk tê. piştî fetha şam û iraqê, xenem bin îyaz, piştî sulha ruhayê ku herran, bi fermandarê musliman ra li hev dike, êdî fermandar îyaz, eba mûsa el-eşerî dişêne ser alîyê nuseybînê; umer bin se'd jî dişêne hêla re'su'l-'eynê. îca îyaz bi xwe jî berê xwe dide hêla darayê û vê

deverê digire bin destê xwe. eba mûsa şênîyên nuseybînê ra, fermandarên din jî bi xelkê deverên din ra bi awayê herî xweş li hev dikin (2005/1426: 127-128). di pey wan da ku serdema emewî û ebbasîyan tê, dever her bi nasnameya xwe ya îslamî maye. dewleta îslamî ya xanedanê kurd merwanî jî, heta hatina selçûqîyan li vê deverê bûne desthilatdar. piştî selçûqîyan eyyûbîyan ev der girtîye bin destê xwe. piştî desthilatdarîya eyyûbîyan, heta serdema osmanîyan mîna mîrektîyên din ên herêmê, ev der jî bi awayê sîstema rêvebirina mîrektîyan bûye.

Di pey çar xelîfeyên mezin da hemû herêm, mîna Hezoyê, di salên 906an da ketîye bin desthilatdarîya Dewleta Emewî, peyre jî ya Dewleta Ebbasîyan. Di serdema xelîfetiya Ebbasîyan da Hemdanîyan di nav salên salên 906 û 990î da li vê derê hukum kirîye. Di pey wan da Merwanîyan di nav salên 990 û 1096an da li herêmê xanedanîyeke dewletî ava kirîye û li vê deverê hukum kirîye. Tugrul Begê Selçûqî di nav salên 1056 û 1057an da tê serfera herêmê û wê dixê bin destê Selçûqîyan. Sultanê Selçûqî Melîkşah, piştî ku payîtexta duyem a Merwanîyan Silvanê sala 1085an dixê bin destê xwe, kelehên din ên mîna Mêrdîn, Sêrt, Erzen û Heskîfê û dormedorên wan jî dibin tabîê/peyrewê wan (Sevim & Yücel, 1989: 93). Muhtemelen devera herêma Xerzan, kelehên Sason û Hezoyê jî wê hingê ketîye bin desthilatdarîya Selçûqîyan.

4.2. Mîrektîya Sasonê

Mîrê Sasonê, ji nesla Mîr Îzzeddînê Bedlîsê ye û muqabilî eşîra Rojkî ye. Çar şaxên wê hene: Şîrawî, Yabûsî, Sûsanî û Tamûkî. Tevî Erzenê eşîra Xaldî, Dêrmexanî û Ezîzanî ketine bin desthilatdarîya Mîrê Sasonê. Li gor Şerefnameyê, damezrînerê vê mîrektîyê Mîr Ebûbekir e û di serdema Akkoyunîyan da hatîye damezrandin. Vê mîrektîyê heta serdema Şah Smaîl dewam kirîye. Piştî Şerê Çaldîranê ketîye destê Osmanîyan. Bi Osmanîyan ra Keleha Erzenê jî ketîye destê Mîrektîya Sasonê. Li ser vê, navbera wî û Mîrê Heskîfê xerab bûye (Zekî Beg, 2010: 517). Çi heye ku devoka herêma Bidlîs û Sasonê naşibe hev.

Mîrektîya Sason-Hezoyê, di serdema Elî Beg b. Mîr Ebû Bekir da bû tabîê Şah Smaîlê Sefewî; di serdema Muhemmed b. Elî Beg da li cem Yavuz Sultan Selîm cih girt û di Sefera Misirê da li hember Çerkezan ket şerekî dijwar. Ji ber wê, Yavuz Sultan Selîm, birêvebirina Mîrektîya Sason-Hezoyê da destê wî. Erzen jî lê zêde bû û piştî vê, ew birayê wî Hizir Beg b. Elî Beg ku li ser daxwaza serokeşîran bûbû rêvebir, ji vê wezîfeyê, li ser hemdê xwe feraxet kir, ji Keleha Sasonê derket û çû li Hezoyê bi cih bû. Mîrê Heskîfê Xelîl Beg, nexwast ku Keleha Erzenê radestî wî bike, lewre Muhemmed b. Elî Beg bi piştgirîya Mîrê Bidlîs û Cizîrê çû ser Keleha Erzenê û ev der girt bin destê xwe. Ji eşîrên Heskîfê yê mîna Xaldî, Dirmîgarî û Ezîzan jî bûn alîgirê wî. Sultan Suleyman Xan, fermannameyek ragihand û tê da hukumdarîya Sason-Hezoyê da Bahaddîn Beg b. Elî Beg (Zekî, 1945/1364: 369).

Ji çavkanîyan (Zillî, 2006: 476) diyar dibe ku li zozanên vê derê kurdên Xaldî, Çeknawî û Zebarî hene. Piştî salên 1869an Xerzan, wekî qezayekê bi ser Lîvaya Sêrtê ve hatîye zêdekirin; Hezo jî, wekî qezayekê li ser Xerzanê ye. Sala 1884an Hezo, wekî qezayekê li ser Sêrtê xuya dibe û Sêrt jî, wekî sancaxekê li ser welayeta Bidlîsê ye (Falay & Uymaz, 2007: 153). Sala 1890î, hejmara şênîyên qezaya Hezoyê 10 hezar e, 5 hezarê wê muslim, 4 hezarê wê ermenîyên gregoryan; hezarekê wê jî ermenîyên katolîk in (Saraçoğlu, & Yıldız, 2007: 622-630). Şemsettîn Samî radigihêne (Sami, 1996: 29) ku Sason li ser sancaxa Mûşê bûye; Mûş jî li ser welayeta Bidlîsê bûye. Samî diyar dibe ku hejmara şênîyên qezaya Hezoyê, digel 119 gundên wê gihîştîye 20101ê. Zemanê berê, digel ku ehalîyê wê 60 hezar bûye; peyra çî bûye nahê zanîn. 10370yî wê muslim, 8389ê wê ermenî, 372yê wê qiptî û 970yê wê êzîdî ne.

5. FONETÎKA DEVOKA HERÊMA XERZAN

5.1. Cihderka Dengdêrên Dirêj

[a]

Cihderka dengdêra dirêj [a]yê dişibe dengdêra [a]ya erebî. Ji ber ku ereb û kurd li bajarê Hezo û Sasonê û gundê mîna Xelefana digel hev dijîn, dibe ku ev deng ketibe bin karîgerîya fonetîka erebî. Bi tarîfeke din, ew [a]ya ku bi awayekî normal ji devê merivan derdikeve û di devokîna din ên kurmancî da heye, di devoka Xerzan da tune; lêbelê bi awayekî gelek balkêş bi temamî di dirûvê [a]ya kurmancîya jêrîn (kurdîya naverast) da ye. Axifgêrên Xerzî, dengdêra [a]yê bi awayê axiverên Torî ku devokeke kurmancîya jorîn e derdixin. Cihderka [a]ya wan, nêzî cihderka dengdêra [ê]yê ye.

[û]

Dengdêra [û]yê nêzî dengdêra [o]yê ye. Axiverên vê devokê, vê dengdêrê bi awayekî ku ji devokên din hîn dirêjtir be bi lêv dikin û bi terzekî şedîd ji hinava xwe derdixin.

[ê]

Ev dengdêr mîna dengdêrên di ên dirêj, ne bi awayê devokên din ên kurmancî; bes tam bi awayê diyalakta kurmancîya jêrîn (kurdîya naverast) tê bilêvkirin û axiverên wê, hundirê gewrîya xwe hinekî diguvêşin û wê ji kûranîya singê xwe derdixin.

[î]

Awayê bilêvkirina vî dengî yê devoka Xerzan, ji devokên din ên kurmancî cîyawaz e. Axiverên wê, bi awayekî narîn û nazik wê ji kûranîya hinava xwe derdixin.

[o]

Axiverên devoka Xerzan, bi piranî dengdêra [o]yê bi awayekî ku dûrî [o]ya devokên din be bi lêv dikin û wê ji jora gewrîya xwe derdixin. Gava ciwanekî ji gundê Mangîk bêjeya “qoq” bi lêv dike, nedengdêra [o]yê wekî dengekî ku di navbera [u] û [o]yê de be derdixe.

5.1.2. Cihderka Dengdêrên Kurt “[e], [i], [u]”

Rêjeya bikaranîna dengdêrên kurt di devoka Xerzan da hindik e. Ew dengdêra [e] ji nav dawîya esmanê devê xwe derdixin. Dengdêra [i], bi dengekî narîn û henûn tê derxistin. Tiştê ku heye, cihderka dengdêra [u]yê, nêzî cihderka dengdêra [û]yê ye. Heta van salên dawîn hinek dormedoran li dengdêra [i], dengdêra alfabea tirkî [ı] bi kar dianî û îro jî dewrûberên ku kirmancî wekî zimanekî xweser dihesibînin, di alfabea xwe da vê dengdêra alfabea tirkî bi kar diênin; çî heye ku di devoka Xerzan da bi awayekî gelek zêde aşkera dengê [i] derdikeve.

5.2. Cihderka Nedengdêran

Axiverên devoka Xerzanîyê, hemû nedengdêrên xwe, bi awayê çîst, çeleng û hêzdar bi lêv dikin. Awayê bilêvkirina nedengdêrên vê devokê, bi awayekî gelek zêde dişibin kurdîya babanî û soranî ku jê ra kurdîya naverast tê gotin (&سهجادی , نئیراهیمی, 1396: 29).

5.2.1. Cihderka Nedengdêra “r”yê

Çawa ku zimanewanê kurdîya naverast Wirye amaje pê dike (Emîn, 2009: 105-106) digel ku zimanê kurdî û erebî di şeş dengên mîna [r], [ر] [ر] [rr], [ص], [س], [ل] da hevbeş in jî; di sîstema nivîsîna nedengdêrên [r]ya zirav û [r]ya stûr [ر] da ji hev cîyawaz in û wekî du fonemên cîyawaz ji devê merivan derdikevin. Awayê derxistina nedengdêra [r]ya stûr, di derbirîna da zarî ye, gava ku meriv bixwaze vî dengî derxe, zimanê xwe ber bi pêş ve dibe û bi awayê lertzok derdixe (Xoşnaw, 2013: 26).

5.2.2. Cihderka Nedengdêra [L]yê

Di sîstema nivîsîna nedengdêra [L]ya zirav û [L]ya stûr” da cîyawazî heye wekî du fonemên cîyawaz ji devê merivan derdikevin. Ji lew ra di alfabea erebî ya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera [L]ya stûr [ل] ji [L]ya zirav bihê kirin, zimannasan (Emîn, 2009: 107) nîşaneyê “v”ê li binê [L]ya stûr danîye. Çawa ku Xoşnaw (2013: 26) cihderka wê tarîf dike gava meriv vî dengî di weqtê derbirîna da bi lêv dike, serê zimanê xwe ber bi pêş ve dibe û hinekî giran dike û wisa derdixe.

6. FONOLOJÎYA DEVOKA HERÊMA XERZAN

6.1. Dengdêr

6.1.1. Dengdêra [A]

Axiverên devoka Xerzan, çî di serê bêjeyan da be, çî di nivê bêjeyan da be û çî jî di nivê bêjeyan da be, herfa [a]yê, hemin hertim bi awayê narîn û kubar bi lêv dîkin.

6.1.2. Dengdêra [E]

Di devoka Xerzan da dengdêra [e]yê gava wekî gireya erênî tê ser navdêran, nêzî dengê [a]yê ye: *Bajarê Hezoyê xweş e.*

Lêbelê gava axiverêkî devoka Torê, heman risteyê saz dike, dengê [e]yê bi temamî vedighefîne [a]yê: *Bajarê Hezoyê xweş a.*

Wisa xuya dike ku ev deng ne di devoka Mêrdîn û Dîyarbekirê da heye, ne jî di devoka herêma Serhedê da.

Ji bilî devoka Xerzan, devokên din ên derdora vê deverê, -eşîra Reşkotan ne têda- heta devoka eşîra Badikan û herêma Erxenîya Dîyarbekirê, Qerecdaxê, herfa [e]yê, di dawîya bêjeyan da, çî fiil bin, çî jî navdêr bin, vediguherînin herfa [i]yê:

“Elî diçe malê.” > “Elî diçi malê.”

“Ew merivekî baş e.” > “Ew merivekî baş i.”

6.2. Nedengdêr

6.2.1. Nedengdêra [B]yê

Axiverên devoka Xerzan, mîna axiverên devoka Bekiran û Deşta Gewran, herfa [b] bi tu awayî venaguherînin herfa [w], yan jî [v]yê. Tîpa [b] di her rweşê da [b] ye.

6.2.2. Nedengdêra [L]

Di devoka Xerzan da nedengdêra [L]yê bi du awayan di nav axaftinê da cih digire: [L]ya zirav û [L]ya stûr. Ji lew ra di alfabe ya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera [L]ya stûr ji [L]ya zirav, zimannasan (Emîn, 2009: 107) kovika “v”yê li binê [L]ya stûr danîye.

Bêjeya “mal” dibe ku ji ber dengdêra [a]yê be ku nedengdêra [L]yê stûr tê bilêvkirin. Gava herfa [L] di bêjeya “bila” da dihê bikaranîn, herfa [L] zirav dibe. Ji van rewşan dîyar dibe ku çawa nedengdêr stûr in, dengdêrên bi wan ra jî stûr dibin. Barê stûriyê ne tenê li ser nedengdêran; bes li ser dengdêran ne jî.

6.2.3. Nedengdêra [R]

Çawa ku di devokên din ên kurmancî da jî heye, di devoka herêma Xerzan da jî du cure nedengdêrên [r]yê hene: [r]ya zirav û [r]ya stûr. Çawa ku di kurdîya naverast (babani-sorani) (Emîn, 2009: 106) da du dengên nedengdêra [r]yê hene, di vê devokê da jî bi awayekî zelal xwe didin der. Ji lew ra di alfabe ya erebî ya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera van [r]yan, zimannasan (Emîn, 2009: 105-106) nişaneya “v”yê li binê [r]ya stûr danîye; lêbelê di alfabe ya latîn a kurmancî da ev cîyawazîya van tîpan nehatîye destnîşankirin. Di van risteyên jêr ên devoka Xerzan da nedengdêra [r] stûr e:

Dibêjin derew e. (Tarduş)²

Heta ku ji we bê, derewan mekin. (Wext Çawa Derbas Bû, , 02.11.2018)

6.3. Rûdanên Nedengdêran

6.3.1. Pevguherîna [R] û [L]yê

Meyla devokên derveyî Herêma Xerzan, di bilêvkirina nedengdêra [r] û [L]yê da li ser nedengdêra [r]yê ye; lêbelê ya devoka Xerzan, li ser nedengdêra [L]yê ye.

Devoka Xerzan	Devokên Din
Bila bihên.	Bira bihên.
Bila be.	Bila be.

6.3.2. Pevguherîna [v] û [f]yê

Axiverên devoka Xerzan, cîyê herfa [v]yê didin herfa [f]yê. Mesela bêjeya “mirov” bi awayê “mirof” bi lêv dikin.³

7. GRAMERA DEVOKA XERZAN

7.1. Gireya Dema Bihê/Dahatû

Digel ku îro partîkela dema dahatû, di devokên din ên kurmancî da *ê, dê û wê* ye, ye; li herêma Xerzan, li navenda Hezo, Comanîyê û Babosîyê, di nav

² Îbrahîm Tarduş ku li Unîversîteya Mardîn Artuklu akademîsyen e, bi eslê xwe ji herêma Xerzan e û ji bo vê xebatê min pê ra hevpeyvîn kirîye.

³ Ji ber ku herêma Xerzan xwedan cografyayêke zozanî ye, bedena merivan li vir rehet e, dibe ku ji ber vê avantajê be ku axiverên wê bi awayekî siruştî karîne zimanê xwe henûn û çeleng bikin. Ji bo delîlê vê taybetmendîyê, meriv dikare li ser youtubê, <https://www.youtube.com/watch?v=inNoUWCHHM0&t=731s> li vîdeoya bi navê *seyda abdurrehman inal kozluk binihêre* .

axiverên vê devokê da gireya/partîkela dema dahatû, “tê” ye: *Ez tê werim. Min tê bigota. Ew tê bê.*

7.2. Gireya Karê Demî

Gireya kesê duyem ê yekhejmarî ku tê ser navdêran, meylî ser dengê “a”yê dike ku dişibe devoka Herêma Torê: *Ew a. Ew baş a. Ew şareza ya.*

7.2. Daçek

7.2.1. Paşdaçeka “de/da”

Her çendî di ristesazîya vê devokê da paşdaçeka “de” kêmbê û bêhtir pêşdaçeka “li” tê bikaranîn jî, dîsa “de” heye. Carina ev paşdaçeka “de” bêyî pêşdaçeka wê “di” tê. (Hev. Î. Tarduş). Paşdaçeka “de” bi awayekî zelal û îstîqrarî bi awayê “de”yê tê bikaranîn û bi qasî ku me ji axiverên a niha bihîst paşdaçeka “da” kêmbê e. Paşdaçeka “de” di nav axiverên Gurdilanî/Misircî de jî bi awayekî zelal tê bilêvkerin. Ne bi awayê “da” ne jî bi awayê “di” ye; rasterast tim bi awayekî “de” ye.

7.2.2. Paşdaçeka “re/ra”

Paşdaçeka “re” bi awayekî zelal û îstîqrarî bi awayê “re”yê tê bikaranîn û bi qasî ku me ji axiverên a niha bihîst paşdaçeka “ra” zaf kêmbê e û bi awayekî biîstîqrar bi awayê “re” ye.

7.3. Nav

7.3.1. Zayenda Navan

Hemû navdêr, li Herêma Xerzan, di devoka Hezoyê da ji hêla zayenda xwe ve bi awayê nêr tîk bikarênan:

Bavê min

Dîyê min

Xoyê min

Tiştê ku heye ev zayend, hinekî ji zayenda babanî-soranî cîyatir e. Ev zayenda vê devokê kurdîya şêxbizinîyan tîne bîra me. Li gor dîroknesan şêxbizinî çawa ku li cîyên mîna Aksaray, Enqere, Konya, Adapazari, Amasya, Samsun, Sînopê yên turkîyayê hene, li deverên mîna Kexta, Diyarbekir, Wan, Kerkûk, Xaneqîn û Elamê jî dijîn (M. Salih Batirhan, 2014: 85). Di vê kurdîyê da jî navdêrên makî di îzafeyê da mîna navdêrên nêr gireya zayendê digirin:

Jina rind, dibe Jinê rind

Jineke rind, dibe jinê rind (Batirhan, 2014).

Carina meriv dibêje gelo ev tîkçûna zayenda mê di devoka Hezoyê da ji ber jîyana wan a digel gelê ereb e, yan na? Gava meriv bala xwe dide bajarê Mêrdîn

û Sêrtê, li wê derê jî ereb û kurmanc ji qedîmî zeman ve di nav hev da dijîn; bes zayenda kurmancî xwe diparêze. Çi heye ku divê meriv vê jî bizanibe ku nişteciyên desthilatdar ên bajarê Mêrdîn û Sêrtê ji weqtakî dûr û dirêj ve ne kurmanc; bes ereb bûn. Îca gava em li bajarê Hezo û Sasonê dinihêrin, nişteciyên desthilatdar ên van her du bajarên ji qedîmî zeman ve kurmanc bûne. Divê meriv dîyar bike ku erebên kurmancîaxiv, di axaftina xwe ya kurmancî da zayenda makî ya heyberan zêde bi kar naynin; ew bi giştî meyla xwe didin ser zayenda nêr. Ev jî dibe ku ji ber hêsanîyekê be. Çunkî zayenda navdêran di kurmancî da ji bo gelên bi eslê xwe ne kurmanc bin zehmet e. Wekî din, di dawîya sedsala 15an û serê sedsala 16an da herêma Xerzan ketiye bin desthilatdariya siyâsî-îdarî ya sefewîyan. Zimanê sefewîyên wê hingê farisî ye û farisî, wê hingê dibe ku bûbe zimanê serdest-fermî yê vê herêmê. Îca ev rewşa zimanê farisî ku zayenda nêrî û makîya navan avêtîye, dibe ku li ser kurmancîya vê herêmê jî karîgerî kiribe.

7.3.2. Bêjeya Xwişk

Cîyê baldarî û balkêşîyê ye ku bêjeya “xwişk” di piranîya devokên kurmancî da bi awayê “xwişk”, “xwing”, “xweh” û “xuşk” e; lêbelê di devoka Xerzan da bi awayê “xoy”yê ye. Digel ku di devokên derdora herêma Xerzan da ji bo “xwişk”ê “xwa” jî dibêjin, bes li vê herêmê bi formê “xo” maye.

7.4. Cihnav

Di serî da divê em dîyar bikin ku di risteyên vê devokê da koma cihnavên tewandî (min, te, me, we) ji koma cihnavên sade (ez, tu, ew, em,) zêdetir tîn bikaranîn. Axiverê vê devokê, gava risteyekê saz dike, li şûna ku bibêje “Ez çûm.” dibêje: “Min çû.” Ne bi awayekî sistematîk be jî, çawa ku di kurmancîya xwarê da cihnav “ez” nayê bikarênan, di vê devokê da jî meyleke mezin li ser cihnav “min” heye.

7.4.1. Cihnav “Xo”

Cihnav “xwe” ku di piranîya devokên kurmancîyê da bi awayê “xwe, xwu, xwi, xu” ye; di devoka herêma Xerzan da tim û tim bi teşeyê “xo” ye. Heta gava di nav bêjeyên pevedudanî jî da cih digire, bi awa û formata “xo” cih digire û naguhere:

Serbixoy, jixoy, bi xo, xo bi xo

Formata cihnav “xo” heman mîna formata “xo”ya kirmanckî û soranî ye. Ne li hemû herêma Xerzan; bes li derdora Sason û Hezoyê wiha ye.

7.4.2. Cihnav “Tu”

Di devoka hemû herêma Xerzan da cihnav “tu” bi tu awayî venaguhere “ti”; lêbelê di devokên kurmancî yê mîna Dîyarbekir û Mêrdînê da dibe “ti”. Ev

cihnava “tu” ne zirav e jî, tam bi awayê kurmancîya jêrîn e û hinekî stûr û dirêj e. Em ji çavkanîyan (Gultekîn, 2010: 45) hîn dibin ku ev cihnav “tu” di kirmanckî/zazakî da jî veguherîye teşeyê “ti”. Wusa xuya dike ku li vir, di bikaranîna dengdrêra kurt “u” û “i”yê da arîşeyek heye. Ji ber ku di kurmancîya jorîn da “tu” û di ya jêrîn da ev format di rengê “to”yê da ye (Kurdo, 2013: 118), bi qenaeta min heq heye ku di kirmanckî da jî ne formata “ti”; bes formata “tu” bihe tercihkirin.

7.4.3. Cihnav “Me”

Ev cihnav kesê yekem ê zafhejmarî “me” bi lêkera “çû”yînê ra zêde tê bikaranîn: *Me çû*.

Nabêjin em çûn; dibêjin me çû. Digel vê, gava yekî Hezoyî vê cihnavê bi lêv dike, nêzî dengê “ma” bi lêv dike. Cihnav “çî” jî forma xwe diparêze: *Tu hatî çî?*

7.5. Hevalnav

Çi – Çî

Di nav axiverên Misirc-Gurdilanî da jî cihnav “çi” bi awayê “çî” tê bikaranîn. Di devoka Kurtalanê da devoka Xerzanîyê, bi awayekî îstîqrar cih nagire; ji herêma Torê jî û ji herêmên din jî axivgêr hene. (Hevpeyvîna bi Îbrahîm Tarduş).

Di devoka Qoser Mêrdînê da “çîk”; di ya Deşta Gewran da “çer” e. Mîna dîyalekta babanî û kurmancîya jêrîn di formata “çî” da ye.

7.6. Bêjeya “Mam” û “Ap”

Bêjeya “mam”, li vê herêmê mîna soranî ye; bêjeya “ap” di devokên din ên kurmanckî da heye; di devoka Xerzan da tune. Gava ev bêjeya “mam” dikeve nav bêjeyên ku binyada wan ji bêjeyên pevedudanî pêk hatine jî, ev bêje naguhere:

Mamojin, kurmam, pismam, keçmam, mamo

8. Sentaksa Devoka Xerzan

Di risteyên vê devokê, hinek taybetmendiyên xweser hene ku devokên din ên kuremanckî da xuya nakin. Bi piranî gava biker bibe cihnav “em”, li şûna wê, riste bi cihnav “me”yê dest pê dike: *“Me çû gund ew dîtin.”*

8.1. Lêkera/Karê Alîkar “be” - “bî”

Digel ku di piranîya devokên kurmanckî da lêkera/karê alîkar “bû” gava tê ser bêjeyêke navdêr/nav, bi formata “be/bi” ye û di devoka Torê da “bê” ye; di dîyalekta kirmanckî da “bo” ye; di devoka herêma Xerzan da bi şiklê “bî” ye: *Qewet bî ji we re.*

Yekî ku tam munafîq **bî**, çavê xwe dikî bin emrê xwe. Yekî ku ne munafîq **bî**, girîyê wî bê, nasekinî. (Wext Çawa Derbas Bû, Şêx Marûf Yıldırım, 01.03.2017)

Gava di vê devokê da yek dibêje “Qewet bî.” diyar e ku bi nîyeta duayê, lêkera alîkar “be”yê ditewêne û wekî ku bibêje: *Hêvîdar im tu bi qewet bî.*”

Ev formata ku di devokên din da bi awayê “*Qewet be.*” ye, di devoka Xerzanîyê da vediguhere “*Qewet bî.*” dibe ku ji hêla sentaksê/ristesazîyê ve risteyeke duayî be, lewra ketîye vî teşeyî. Muminekî/e kurmanc gava dua dike, Xwedayê wî/wê, jê ra serdest e, raser e, lewra nikare lê ferman bike, tenê wekî daxwaz dibêje: “*Ya Rebbî, ez dixwazim tu qewetê bidî wî.*”

Yaxud qesda wî/wê wiha ye: “*Ya Rebbî, heger tu qewetê bidî wî baş e.*”

Yekî ereb, gava dua dike dibêje: “*Allahumme exfirlî.*” اللهم اغفرلى [Rebbê min, min bixefirîne.]; yekî tirk gava dua dike, dibêje: “*Allahum beni beni affet.*”; lê yekî kurmanc, wekî ku bi heddê xwe bizanibe, risteya xwe ya duayî, li ser bingeha raweya daxwazî saz dike. Digel vê rewşê, fiîla alîkar “bû-“ di devoka herêma Botan da bi awayê “buwîn” tê bikaranîn. Dibe ku ev awayê ha, bi domana demê ra ji “bûyî”nê” veguherîbe bûwî” > “buwî” > “bî”yê.

8.2. Lêkera/Karê “Fer”-în

Di xebata xwe ya li ser devoka Xerzan da em rastî fiîlekê hatin ku tenê xasî bi axiverê vê devokê ye: *fer*-în. Gava yekî herêma Xerzan dibêje “ferê”, wate li min binihêre, dêhn û bal û haya xwe bide min. Ev karê *ferê*, ji bilî vê devokê, me di tu devokeke din a kurmancî da nedît. Her çendî di metnên nivîskî yên helbestên ehlê medreseyê da ev kar bi awayê *fermûyîd* tê bikaranîn (؟، نامدی: 64). Îro çî di nav axaftina rojane da be, çî jî di nav metnên nivîskî da meriv rast li vê bêjeyê nahê. Digel vê dibe ku ev bêje, têkildarî bêjeya *fêrbûnê* be jî. Gava axiverekî/e Xerzan di weqtê axaftinê da ji kesê pêşberî xwe ra dibêje *ferê*, diyar e ku jê ra dibêje guhdarî bike û hîn bibe. Mîna ku bibêje *fêr bibe*. Digel ku îro di kurmancî da fiîla “ferm-“ di rewşa fermanî/emrî da bi awayê “fermo” tê bikaranîn, bi qenaeta min xelet e. Divê ku bi awayê “biferme” be. Çunkî ev formata ku bi “bi-”yê dest pê dike, (bixwêne, bireve, bimeşe) di hemû fiîlên fermanî yên kurmancî, soranî û kirmanckî da berbelavtir e. Heta em dibînin ku di zimanê farisî da jî bi heman formatê, ango bi awayê “bi-ferma-y-îd” e: “Aqayê Îzdî, *bifermayîd* încâ.” (85 :1990، ثمره)

8.3. Formata Gireya Kesê Duyem ê Yekhejmarî û Kesên Zafhejmarî

Li herêma Gurdilan û Hezoyê, ew gireyên kesan ên mîna *hatîye*, *hatine*, bi awayekî rêkûpêk, “-e/-ye” û “-ine” ye. Mîna herêmên din ku meyla van gireyan diçe ser dengê “-i/yi” û “-ini” nîne: *Ew ji Misircê hatîye. Ew ji Babosîyê hatine.* (H. Î. Tarduş)

Encam

Piştî raxistina rabirdûya dîrokî ya herêma Xerzan û raberkirina taybetmendiyên wê yên cografî, demografî û devokî, digel herêmên din ên dîyalketên kurdî, ne bi temamî be jî, dîyar bû ku devoka Xerzan a kurmacî, çawa ku ji hin hêlên fonetîk, fonolojîk, morfolojîk, gramerî û sentaksî ve ji devokên din ên kurmacî cîyatir bûye, pê ra jî şibîyaye kurmacîya xwarê. Herêma Xerzan, ji qedîmî zeman ve bo qewmên qedîm malovanî kirîye. Hîna ji berî miladê ve bûye cîyê şênîyên medenî. Ji serdema Bîzansî, Romayî, Xelîfeyên Îslamê, Emewî, Ebbasî, Merwanî, Eyyûbî, Artûqî, Selçûqî, Akkoyunî û Sefewîyan ve jîyana civakî şaristanî li vir hebûye. Piştî serdema mîrektiyên kurd, êdî ev dever ketîye bin desthilatdarîya Osmanîyan.

1. Tîpa [a]yê ji aliyê fonetîka xwe ve çawa ku ne mîna ye fonetîka devokên din ên kurmacîya jorîn, wisa jî bi xurtî û zelalî dişibe kurmacîya jêrîn/xwarê, ango kurdîya naverast. Tîpên dengdêr ên kurt ên mîna [e], [i], [u] ku di devoka Xerzanîyê da tên bikaranîn, digel ku hinekî dişibin devoka herêma Torê-Mêrdînê, dîsa bi meyleke mezin di dirûvê axiverên dîyalekta kurmacîya xwarê da ne.

2. Herfên nedengdêr ên devoka Xerzan bi temamî ji devokên din ên kurmacî cîyatir in, nerm û lawaz nînin; bes heman mîna nedengdêrên kurmacîya xwarê, bi şîpîl û çeleng in. Di vê çelengî û şîpîşîyê da dibe rista cografî jî hebe.

3. Zayenda makî, heman mîna kurmacîya xwarê ji nav devoka Xerzan rabûye. Sedemê vê jî dibe ku ji ber karîgerîya desthilatdarîya sîyasî ya zimanê farisî, yan karîgerîya awayê axaftina erebên kurmacîaxiv, an jî meyla xelasbûna ji bargiranîya taybetmendiyên zayendê be. Devoka Xerzan, ji aliyê zayendê ve çawa ku dişibe zayenda kurmacîya jêrîn, dîyar e ku dişibe kurmacîya Şêxbizîniyên dormedora Semsûr û Konyayê jî.

4. Cihnav “xwe” di vê devokê da tam bi awayê formata kurmacîya xwarê, “xo” ye. Gava kurmacîaxivên vê deverê bi cihnav “xo” bêjeyên nû saz dikin, dîsa formata wê ya bi teşeyê “xo” diparêzin.

5. Hudûdê devoka Xerzan, di nav herêma Xerzan bi xwe da jî lokal e. Digel ku cografyaya herêma Xerzan ji hêla gund û devokên xwe ve xwedî dewlemendî û rengînîyê ye û li gundên derdora wê eşîrên mezin ên mîna Xîyan, Reşkotan, Elikan û Bekiran hene jî, dîsa ev herêm gişt ne bi heman tarz û teherî dipeyive. Devoka Xerzan, tenê xasî bi şarçeyên mîna Hezo/Kozluk, Hewêl/Baykan, Misircê/Kurtalan û Sasonê ye.

Çavkanî

Aşan, M. B. (1993). Van Yöresi üzerinde Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Beg, M. E. (2010). Dîroka Kurd û Kurdistanê, (Ji Soranî bo kurmacî: Zîya Avci). İstanbul: Avesta.

- Efendi, A. A. (1280). Der Hülasai Mezamin-i Defter-i Divan. İstanbul: Tasvir-i Efkar Gazetesi Matbaası.
- Emîn, W. ' . (2009). Asoyekîtirî Zimanewanî, (Bergî Yekem). Hewlêr: Aras.
- Falay, F. B. (2007). Siirt'in 19. yüzyıl Sonlarındaki Sosyo-Ekonomik Yapısı. Uluslararası Siirt Sempozyumu, (s. 153). İzmir.
- Gultekîn, S. (2010). Ro Ser ZARawaya Kirmanckî Xebata Gramerî. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- İbrahim Bingöl Mardin. (2017). Cihnav di Zazakiya Gimgimê de. The Journal of Mesopotamian Studies, 90.
- Komisyon. (1998). 1998 Yılı Batman İl Yıllığı . Batman: Batman Özel İdaresi.
- Komisyon, H. . (2011). Batman İli Sosyo-Ekonomik Profili. batman: Batman Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.
- Kurdo, Q. (2013). Rêzimana Kurdî (Kurmancî-Soranî) (Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün). İstanbul: Nûbihar.
- M. Salih Batirhan. (2014). Şêxbiziniyên Haymanayê û Zarê Wan. Zend, 85.
- Naîma, M. (2018). Sason Aşîretlerinin Dağılımı. <http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-h731.html>.
- Öztuna, Y. (1969). Devletler ve Hanedanlar (Türkiye, 1074-1990) c. II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- S. Sönmezsoy, Y. E. (1994). Siirt Tarihi (Başlangıçtan Osmanlıya Kadar). Van: YYÜ Ferit Melen Kütüphanesi (Basılmamış).
- Sami, Ş. (1996). Kâmûsu'l-A'lâm, IV. Ankara: Kangar Neşriyat.
- San, M. S. (1982). Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Saraçoğlu, M. Z. (2007). 19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişmeler. Uluslararası Siirt Sempozyumu, (s. 622-630). İzmir.
- Turan, O. (1973). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Xoşnaw, N. E. (2013). Dengsazî, (çapa yekem). Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Yıldız, H. D. (1976). İslamîyet ve Türkler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Yıldız, H. D. (1982). Anadolu Türk Tarihi. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, (c. 4, 630). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Yılmazçelik, İ. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yücel, A. S. (1989). Türkiye Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zillî, E. D. (2006). Seyahatname III-IV, T. Temelkuran, N. Aktaş, ve M. Çevik (Çev). . İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- بيروت: دار المعرفة . محاضرات تاريخ النعم الإسلاميّة الدولة الامويية . (2005/1426). الخصري, م .
- بيروت : دار القلم . محاضرات تاريخ النعم الاسلامية الدولة العباسية . (٩). بك, م. خ

قاهره: مطبعت السعادة . تاريخ الدول و الامارات الكرديية فى عهد الاسلامية . (1945). بگ، م. م. ئ
بيروت: دار الفكر . الفاروق بن العمر بن الخطاب . (1426/2005). رضى، م
بغداد: تعفن . خلاصات تاريخ الكرد و كردستان . (1961). زهكى، م. ا
تهران: بيريم باسم و باين . اموزش زبان فارسى كتاب اول . (1990). سمره، ي
سقز: چاپخانهى گوتارى سقز . زمان و ويژهى كوردى . (1396: 29). ئبيراهيمى، م & . سمجادى، ب
ديياربكر: ديياربكر . بعد مدائح و المراسى فى حقق ئوستاذ بديعزمان سعيد نوورسى . (؟). ئامهدى، ز
سۆز .

Transkrîpeya Çavkanîyên Erebi, Farisî û Kurdî yên bi Alfabeya Erebi

Amedî, Zeynelabidin Be'du'l-Medaihi we'l-Merasî fî Heqqi Ustaz Bedîuzzeman
Seid Nûrsî, (Ceme'ehu.), Dîyarbekir: Dîyarbakır Söz.
Bek, M. X. (?). Muhaderatu Tarîxi'l-Umemi'l-îslamîyye ed-Dewletu'l-
Ebasîyye, (Tehqîq: Muehmmmed el-'Usmanî), Beyrût: Daru'l-Qelem.
Emîn, Wirya 'Umer. (2009). Asoyekîtirî Zimanewanî, (Bergî Yekem), Hewlêr:
Aras.
Hısın Keyfa Vekainamesi (Nûzhetü'n-Nazır ve Rahatü'l-Hatır), Vîyana Milli
Kütüphanesi, Mxs. 355 varak, 76a.
Riza, M. (2005/1426). el-Farûq Umer bin el-Xettab, (Îtîna bih: Nacî İbrahîm es-
Siweyd), Beyrût: Daru'l-Fikir.
Xoşnaw, Nerîman Ebdulla. (2013). Dengsazî, (çapa yekem), Hewlêr: Çapxaney
Rojhelat.
Zeki, M. E. (1961). Hulasatu Tarihi'l-Kürd ve Kürdistan, Muhammed Ali Avni
(Arapça'ya Terceme), 2. Baskı, Bağdat: Tevin.
Zekî, M. E. (1945/1364). Tarîxu'd-Duweli we'l-Emaratu'l-Kurdîyyeti fî 'Ehdi'l-
İslamî, ('Errebehu we Raci'ehu: Muhemmed 'Elî 'Ewnî), Qahire:
Metbeetu's-Seadet.

Çavkanîyên İnternetê

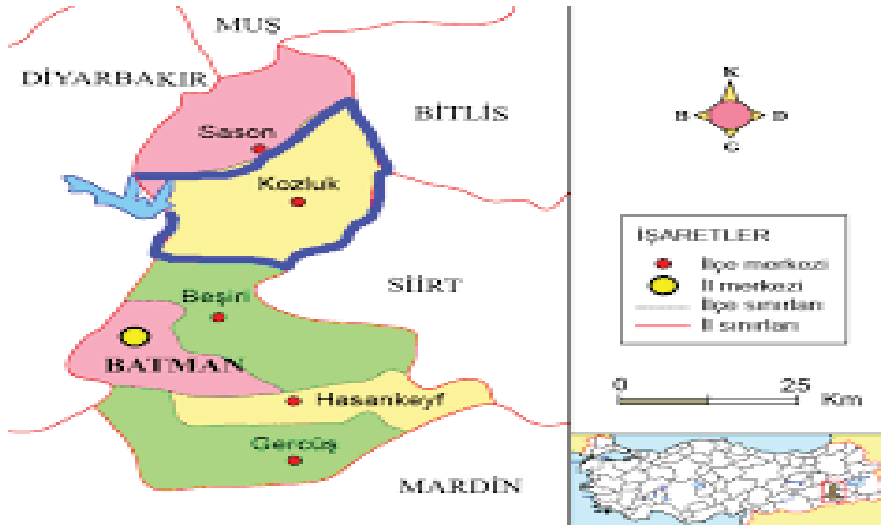
Erzurumlu, K. (2015), *Osmanlıdan Günümüze Kürt Sorunu* 3,
www.sediyani.com/p? (31.10.2018)
<https://www.youtube.com/watch?v=-wHFPITh1A&t=2305s> Wext Çawa
Derbas Bû, Şêx Marûf Yıldırım, 01.03.2017, tarîxa gihîştinê, 02.11.2018).
<http://www.kozluk.gov.tr/kozluk-tarihcesi> (Dîroka pêgihîştinê:
31.10.2018).
<https://www.youtube.com/watch?v=inNoUWCHHM0&t=731s>, seyda
abdurrehman inal kozluk (Dîroka pêgihîştinê: 03.11.2018).
<http://www.kozluk.gov.tr/kozlukadi> (Dîroka pêgihîştinê: 03.11.2018).
Naîma, M. (2018). Sason Aşîretlerinin Dağılımı,
[http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-
h731.html](http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-h731.html) (08.01.2019)

Kesên Çavkanî yên Zindî

Hevpeyvîna bi İbrahîm Tarduş re, (31.10.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

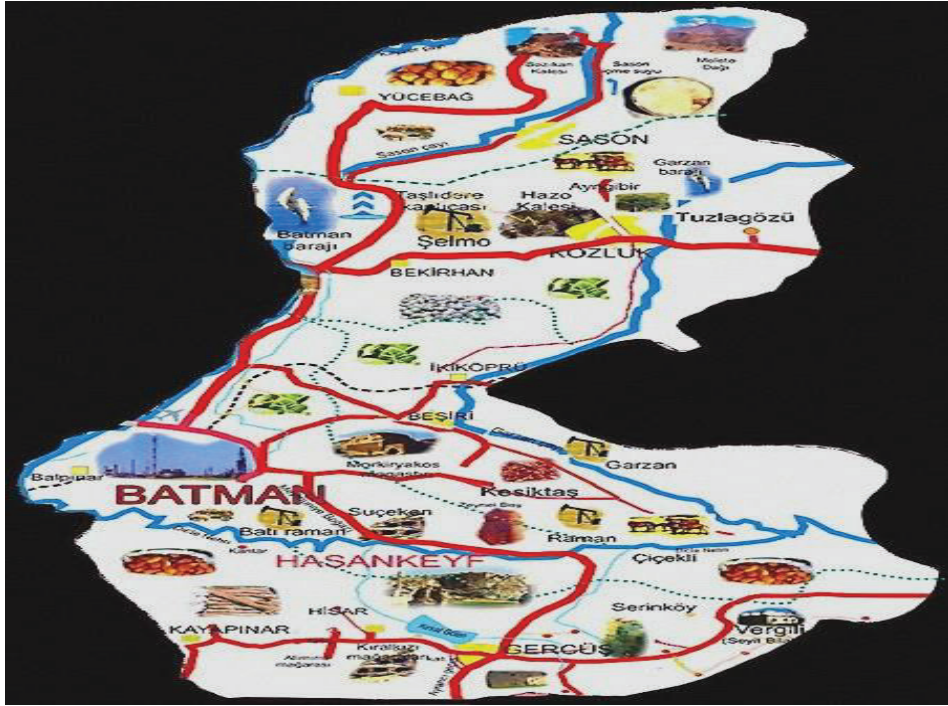
<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwihwY-UlsjAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwihwY-UlsjAhXCE> (30.12.2018)

